

І. 133.969

БІБЛІОТЕКА ХЛІБОРОБСЬКОГО ШЛЯХУ
1008
30 14 32

БІБЛІОТЕКА „ХЛІБОРОБСЬКОГО ШЛЯХУ“ — Ч. 3.

ТЕОФІЛЬ КОСТРУБА

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

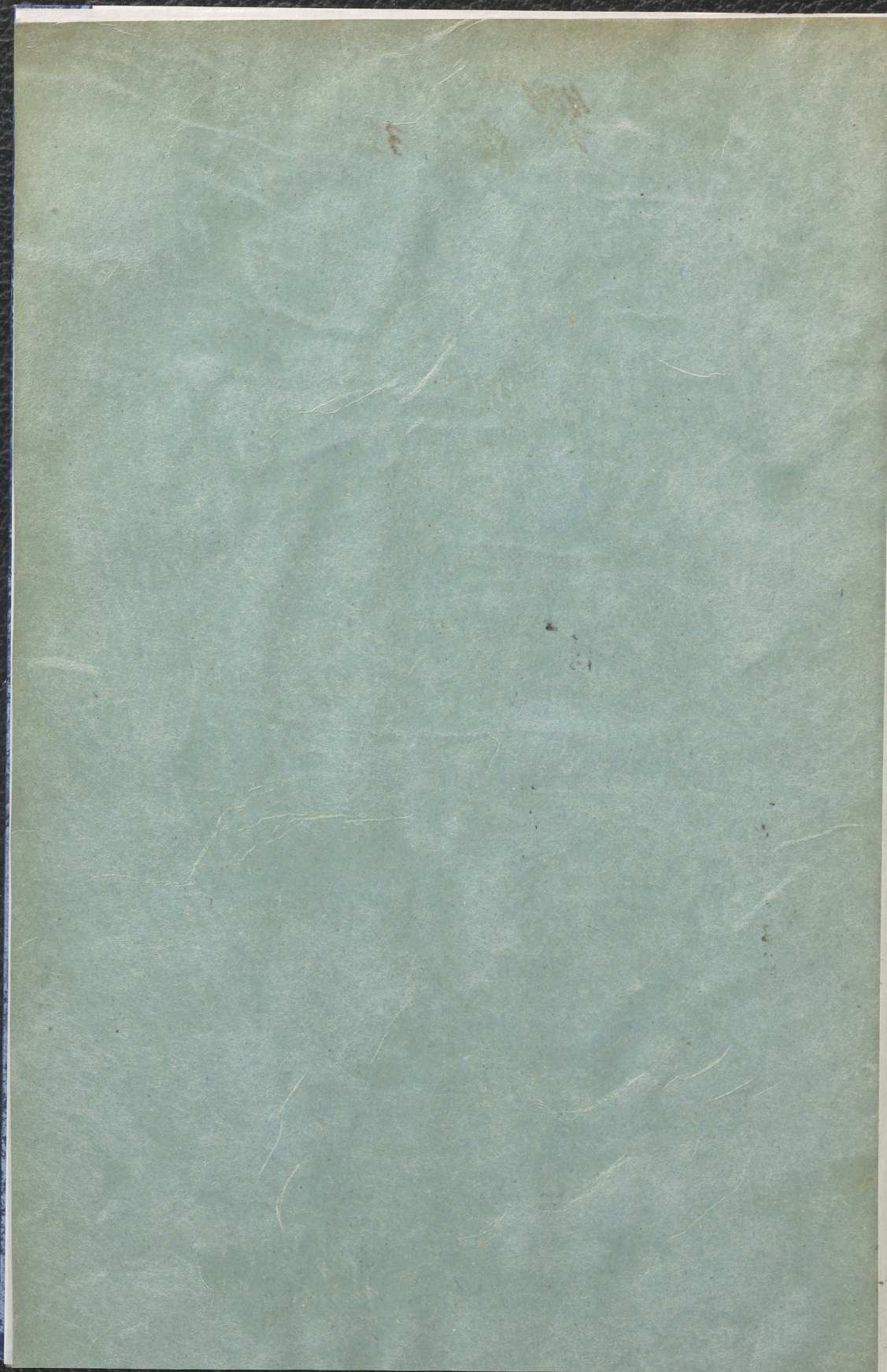
(1708—1722)

0-7

Л Ї В І В, 1 9 3 2.

НАКЛАДОМ „ХЛІБОРОБСЬКОГО ШЛЯХУ“

БІБЛІОТЕКА „ХЛІБОРОБСЬКОГО ШЛЯХУ“ — Ч. 3.
.....

ТЕОФІЛЬ КОСТРУБА

ГЕТЬМАН
ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ

(1708 — 1722)

.....
Л Ъ В І В, 1 9 3 2.

НАКЛАДОМ „ХЛІБОРОБСЬКОГО ШЛЯХУ“

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001019211716

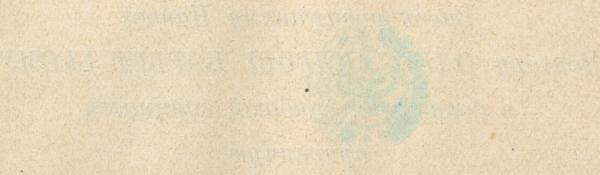
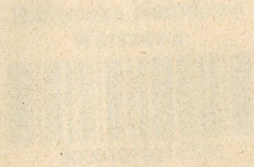

II. 133.9693

Високоповажаному Панові
Доктору ОЛЕКСАНДРОВІ БАРВІНСЬКОМУ
в доказ моєї глибокої вдячності
присвячую

Автор.

I.

Українська історіографія нашого недержавного періоду — XIX. і XX. століть — привчила нас дивитися на Гетьманщину XVII.—XVIII. століть як на якийсь полудержавний період нашої історії, в якому тільки й думки було, щоби зберегти свою „автономію“. Про самостійництво старшини якось не було у звичаю говорити, хоч може й думалося дещо похоче на це — в понятті автономії. Алеж покоління українців, виховане в уніфікаційній російській школі, згідне було думати про цю автономію сучасними собі поняттями, підкладаючи під це слово таке розуміння, яке надавали йому сучасники, історики-автономісти XIX.—XX. ст., і найвизначніший між ними — проф. Михайло Грушевський. Ув одній (чи, власне, двох) промові, де мали бути з'ясовані ідеали українців для зреферування їх у Державній Думі, проф. Грушевський говорив про це так: Свідомі українці з малими виемками об'єднуються на основах парламентаризму, автономії України (не самостійности!) й федеративного устрою Російської Держави. З цього видно, що українці не мають наміру відділятися від Московщини, а впевнювання націоналістичної преси про тайне плекання сепаратистичних намірів або користування німецькими чи австрійськими грішми — це явна брехня. Дальше проф. Грушевський обумовував ідеали українців історично. Він доказував, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи від масонської льожі поч. XIX. ст., „Соединенныхъ славянъ“, іде через Кирило-Методіївське Братство, Драгоманова, гурток, що видавав „Київську Старину“, аж до наших днів. А й „Рада“ в 14. ч. з 1914. року заявила в передовиці цілком одверто, що українські культурні діячі автономісти-федералісти, і з цим вони ніколи не крилися. Вони цілком не важили на розпад Росії, навпаки, думали, що забезпечення прав народам Росії ще і скріпить її цілість.¹⁾ Звісно, освітлюючи в цей спосіб історію, історики українські не думали шукати моментів самостійницьких змагань українців. Зокрема не шукали вони цього в Гетьманщині XVIII. століття, яку вміли лише осудити устами своїх найвизначніших —

¹⁾ Є. Чикаленко, Щоденник, Львів, 1931, стор. 423—424. Пор. мою статтю „Політичне обличчя українського руху в Росії в початку XX. століття“, в американській „Січі“, 1931. р.

як „народню гнобительку“.²⁾ Не дурно самому проф. Грушевському видавалося дивним, як та українська старшина з „автономічною програмою“ ще в поч. XIX. століття, в особі офіцера Олексі Мартоса (1790—1842), тепло могла згадувати самостійника Мазепу, виклинаного офіційально Церквою.³⁾

Але новіша українська історіографія державницького напрямку, якої зародків треба вже шукати в передвоєнних працях істориків-галичан, а з негаличан майже виключно самого Липинського⁴⁾ вияснює справу, вказуючи самостійницькі змагання у старшини козацької доби Гетьманщини XVII.—XVIII. століть. Розглянення справи з цього боку виявляє так багато доказів на це, що просто дивно, як можна було так мало звертати на це уваги, як воно робилося нашою давнішою історіографією.

Правною основою Української Гетьманської Держави XVII.—XVIII. століть була Переяславська умова. Переяславська умова, якою визнавалося добровільне прилучення України до Московщини, як окремої політичної цілоти (з особою Монарха-Гетьмана, правом зносин із іншими державами й т. п.), стверджена за присяженням не лише з боку Гетьмана, але й царських послів у імені Царя⁵⁾ — створила основу для пізнішого 130-літнього існування України, нехай і в вузьких межах лівобережної Гетьманщини (після 1712. р. на просторі всього десятих полків), а також відродження початку XIX. століття. З цього акту „виросла лівобережна Гетьманщина, котра навіть під пануванням московським ідею вільної України до наших часів доховала; на її традиціях і кличах опиралася ціла дальша, більше як столітня, борба за визволення нації української в Україні „польській“, знищенням польської державности на наших землях закінчена; з її духової спадщини, одідиченої по козацьких війнах, виріс Шевченко, виріс цілий наш сучасний рух відродження, виріс ціла сучасна Україна“, — як висловлює це Липинський у своїй передвоєнній праці.⁶⁾ Виросла — додамо — й Українська Гетьманська Держава 1918. р.

Що це не пусте лише говорення, вказують факти. Доволі

²⁾ М. Драгоманів, Пропащий час. Українці під московським царством, Львів, 1909, стор. 16—17.

³⁾ Пор. виривок із його щоденника у проф. Дм. Дорошенка, Огляд укр. історіографії, 1923, стор. 77—78. Проф. Груш. пише: „Аж дивно буває читати такі відзиви... про Мазепу як укр. героя... напр. у записках і листуванні офіцера російської служби Мартоса“ (Люст. історія України, 1921, стор. 484, прим.). Як побачимо нижче, для нас воно цілком не дивне!

⁴⁾ Пор. замітки д-ра І. Кривецького, Укр. історіографія на переломі, ЗНТШ. т. 134/135., стор. 161—184.

⁵⁾ В. Липинський, Україна на переломі, 1920, стор. 28. і дд., М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX. 2. пол., 1931, стор. 755. і дд., 867. Інша література (новіша): А. Яковлів, Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московою 1654. р., „Збірник на пош. ак. Багалія“, 1927; його ж, „Статті Богдана Хмельницького“ в редакції 1659. року, „Збірник на пош. М. Грушевського“, т. I. 1928; В. Щербина, До питання про статті Богдана Хмельницького, там само; В. Герасимчук, До питання про статті Богдана Хмельницького, ЗНТШ. т. 100.

⁶⁾ Z dziejów Ukrainy 1912, стор. 147.

буде згадати, що Митрополит Тукальський казав духовенству поминати в екстеніях лише Гетьмана Петра (Дорошенка), що вказує на цілковиту, під охороною і благословенням Церкви, емансипацію Гетьманської Влади з-під якоїнебудь залежності. Далі — це незвичайно цікаве — таке здавалося б протилежне „обедительному“ ніби-то ділу Хмельницького діло Гетьмана Мазепи не лише що вирросло з Переяславського акту, але навіть звязується старшинами-мазепинцями з тамтим, ніби становить завершення праці Богдана Хмельницького. На їх думку „вільну Україну... була загарбала Польща, з-під якої визволив її Хмельницький, котрий утворив із України суверенну державу, визнану, яко таку, Європою. Переяславська Умова була найсильнішим доказом Української Суверенности, бо був це союз двох вільних держав, договір, який підписали спеціально на це уповаженні представники. Але Москва хитрощами порушила Переяславський договір, і згідно з нормами міжнародного та природного права Україна мала право з'єднатися зі Швецією задля здійснення й переведення в життя своїх суверенних прав на відбудову Незалежної Держави“. Те, що цими словами висловив наш дослідник,⁷⁾ знаходить опертя в правових поняттях мазепинців, висловлюваних на письмі й бережених традицією.⁸⁾

Але не лише Гетьманщина до Мазепи й після того перша наша політична еміграція (Пилипа Орлика й інших мазепинців) мала велику вартість для нашого національного життя. Велику вагу мала й недоцінювана істориками й неісториками Гетьманщина XVIII. століття, вже після упадку Мазепи — хоч переривана міжгетьманствами (1722—1727. — після смерти Г. Івана Скоропадського, 1734—1750. — після смерти Данила Апостола). Якось не звикли наші історики пригадувати, що Гетьманщина XVIII. ст. *de iure* зберегала характер окремого політичного організму й не була звичайною лише „автономною провінцією“ Російської Імперії. Аджеж — це треба підкреслити — аж до смерти Гетьмана Івана Скоропадського Гетьманщина підлягала не Сенатові, а Колегії (Міністерству) Заграничній; і хоч після смерти Гетьмана Скоропадського знову піддано її під Сенат, то з кожним новим вибором Гетьмана (Апостола 1727. р., Розумовського 1750. р.) її знову відводжено під Іностранину Колегію, себто давано пізнати *de iure* її окремішність, але яка була звязана лише зі становищем Гетьмана, правовим наслідником Богдана Хмельницького. Не дурно кожний новий Гетьман присягав на Переяславські пункти.

⁷⁾ Ілько Борщак, Вивід прав України, „Стара Україна“, 1925, ч. 1—2, стор. 3.

⁸⁾ На письмі — в „Короткому виводі причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції“ (М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708 р., ЗНТШ. т. 92, стор. 15. і д.), чи „Виводі прав України“ Пилипа Орлика (цит. стаття І. Борщака) й ін. писаннях мазепинців. У моїй статті „Гетьман Іван Мазепа“, друк. у „Новому Часі“ 1932, чч. 62—67., я вказував на ці правові основи, про які не дбала революційно настроєна давніша наша історіографія, залишаючи за Гетьманом Мазепою непочесну ролю „изм'ятника“.

Бож у Гетьманщині XVIII. століття велику роль відіграла українська козацька старшина, ця нова українська аристократія, яка була державно досвідчена й уміла протиставитися навіть уніфікаційній політиці Петра Великого, що торощила всякі перепони.) Саме на час гетьманування Івана Скоропадського припадає найсильніший розгін уніфікаційної політики Царя Петра. Як Гетьман Скоропадський захищав інтереси України, це викажує нижче; покищо наведу лише слова проф. Михайла Грушевського, які він написав, докінчивши оповідання про цього Гетьмана: „Те, що настало по скасуванню Гетьманства, змушувало українське громадянство гірко жалувати за Гетьманами. Хоч Царське Правительство справу так обертало, мовляв усе робиться для кращого порядку і для охорони народу від кривд старшинських, але на ділі нові великоруські правителі не приносили ніякого порядку ані полекші народів, навпаки, ще більше кривд, насильства й обтяження народів прибувало, й усі жалували, що нема кому за нарід, за Україну стати — нема голови, нема Гетьмана“.¹⁰⁾

Проф. Грушевський ні трохи не належить до ентузіастів Гетьманщини й тому признання його ще цінніше. Позволю собі навести з того самого твору оцінку Гетьманщини як цілоти й її значіння для „українського відродження“ XIX. століття:

„Нема сумніву, що існування українських автономних форм, хочби й сильно вже обмежених і поруйнованих, підтримувало в українським громадянстві й почуття своєї особности, й цей український патріотизм — „республіканські мисли“, як їх називав Румянцев. З цього погляду заховання Гетьманщини при давніших правах і порядках було всетаки дуже важне й корисне. Громадянство українське не було вироблене політично, національне почуття його було слабке, народні елементи в культурі малі; з огляду на це збереження форм політичної окремішности навіть тих, які ще зіставалися, було важне для збереження й поглиблення національного почуття. Можна напевно сказати, що як би ці українські форми не були покасовані, а задержані далі, вони б не дали потонути дорешти українському громадянству (його вищим інтелегентським верствам) у російському морі, як це сталося по скасуванню української автономії. Нові політичні й культурні течії європейські з часом однаково влилиб інший зміст у життя українського громадянства, далиб йому нові інтереси, нові відносини до народу й народнього життя“.¹¹⁾

Чотирнадцятьлітнє Гетьманування Івана Скоропадського має велике значіння, окреме в цілій Гетьманщині XVIII. ст. через те, що саме цьому Гетьманові довелося зносити наслідки полтавської катастрофи 1709. року, спиняти безперепонний уже тепер розгін Царя Петра й у цьому тяжкому, просто безнадійному положенні рятувати те, що було можна. Тому ніяк не можна, як це привикло-

⁹⁾ Див., прим. акад. М. Василенко, Павло Полуботок, „Україна“, 1925, кн. 6, стор. 93, 99 (значіння української аристократії).

¹⁰⁾ Ілюстрована історія, стор. 394.

¹¹⁾ Там само, стор. 431.

ся, обвинувачувати Гетьмана Скоропадського в тому, що він не зробив більше, ніж зробив, і спихати вину на його слабкий характер. Сильний Полуботок умів лише — зломитися, як надто нагартована сталь. Не треба забувати, що й Гетьман Мазепа спершу був опортуністом! Отже якщо Гетьман Скоропадський у тому тяжкому часі зумів заховати багато, відсунути грозячі удари, — то це його велика, незаперечна заслуга. Що він для свого становища мав велике значіння — про це пересвідчилося українське громадянство, як його не стало.

II.

Спеціально щодо особи самого Гетьмана Івана Скоропадського, то тут між українськими істориками теж панував шаблон, одіичений по демократичній і недержавній нашій історіографії. Доволі буде згадати характеристику Володимира Антоновича,¹²⁾ в якій є і про „брак рішучості й переконань“, і про „слабу волю“, і про те, що він „ніколи не зважиться на рішучий протест“; пізніше дехто навіть закидував йому, що він був просто вірним слугою Царя Петра, не дбаючи про інтереси України.

На це склалися спеціальні причини, які кинули таке неприхильне світло на особу Гетьмана Івана Скоропадського. Перша причина походила вже зі сучасної йому доби. Не розуміючи обережних потягнень Гетьмана, звернених першзавсе на реституцію старого стану Гетьманщини, який має гваранцію Переяславської Умови (1654. р.) й не оспорювався *de iure* Царем, вони обвинувачували його в недбалості й нерішучості, а найбільше радикальні навіть — у зраді інтересів України.¹³⁾ Причиною того була з одного боку радикалізація настроїв після впадку Гетьмана Мазепа, бажання пірвати з Москвою цілком; думки радикальних кругів зверталися до Мазепа й Павла Полуботка, котрого Цар, мовляв, не зможе так легковажити. Смерть Павла Полуботка в Петербурзі причинилася з другого боку до недоцінення, а навіть легковаження діяльності Гетьмана Скоропадського. З одного боку померший для України Іван Мазепа й мазепинці-емігранти з Пилипом Орликом на чолі, з другого — замучений за Україну Павло Полуботок затьмили особу консерватиста, не радикала — Івана Скоропадського. Це була друга причина, що йшла від сучасників або майже сучасників. Вони обі склалися на те, що втерлася неприхильна опінія про Гетьмана Івана Скоропадського. Пізніше вже вчинки Гетьмана використовувалося просто злобно для виказання вірності своєї апріорної тези (прим. дарування землі

¹²⁾ В. Антонович, Коротка історія Козаччини (2 вид. черновецьких „Бесід про козацькі часи на Україні“, 1897.), Заг. Бібл. ч. 100—103, стор. 167.

¹³⁾ І так один із приклонників Полуботка, як почув, що Мазепу називають зрадником і Юдою, сказав: „Не Мазепа проклятий Юда, а теперішній Гетьман проклятий, не стоїть за Україну, а москалі її нищать“. За Соловєвим приводять це „Р. біогр. словар“ і акад. М. Василенко, Павло Полуботок, „Україна“, 1925, VI, стор. 99.

Меншикову, яким Гетьман хотів з'єднати собі царського любимця, як це вірно витолкував уже автор „Історії Русовъ“).¹⁴⁾

Крім цих причин, що йшли від сучасників, були ще й інші. Це — недостача матеріалу для дослідження Гетьмана Скоропадського й його часу, чи радше — не зведення його до купи. Дрібні чи випадкові вістки, документи й т. п., які появлялися вряди-годи на сторінках наших журналів (прим. „Київ. Старини“), чи у збірках документів, друкованих із якогось збірника, „між іншим“, не могли ні надто заохочувати істориків до збирання їх, ні не могли дати якогось одноцільного образу діяльності Гетьмана, образу, що міг би розвіяти упередження до його особи. Вістки ці доводиться збирати дуже тяжко, треба перекидати сотки томів публікацій, до яких найчастіше нема покажчика,¹⁵⁾ щоби в тексті, рецензійному відділі, чи бібліографії знайти бодай дещо. Ніякої підготовчої роботи в цьому напрямі не переведено. Це та технічна причина, для якої не маємо дотепер вірного образу діяльності Гетьмана Скоропадського. Аджеж отся невеличка праця — це перший синтетичний огляд діяльності Гетьмана!¹⁶⁾

Правда, є історики, які вміли поставитися об'єктивно до особи цього Гетьмана й у своїх підручниках, чи при нагоді, давали вірніший погляд на справу, щоб згадати професорів Дмитра Дорошенка й Івана Крип'якевича.¹⁷⁾ Зокрема треба згадати про погляд В. К. Липинського, висловлений ним при нагоді. З огляду на його вагу приводжу його тут у цілості:

„Коротка схема гетьманування Івана Скоропадського (1708—1722) така:

„Петро І. нищив Україну методом охлократичним: беручи її в залізні кліщі свого центрального, монопольного державного апарату і підіймаючи при допомозі своїх агентів народ проти панів. Систем був такий: обіцувались пільги народові од панів, якщо

¹⁴⁾ Прим. у енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона (т. 30, 1900) хтось під криптонімом В. Р-въ говорить про це, що Цар Петро „нашелъ въ С. вѣрнаго помощника, иногда даже шедшаго дальше намѣреній царя(!). Такъ, щедро раздавая малороссійскія земли великоруссамъ, онъ не только предоставилъ А. Д. Меншикову громады имѣнія въ Стародубскомъ полку и позволилъ ему(!) провести неправильное розмежеваніе, но даже записалъ въ его подданство цѣлую сотню козаковъ. Слабый характеромъ и преданный личнымъ выгодамъ, С. вообще(!) стремился угождать сильнымъ при царѣ людямъ“. — Історія Русовъ, вид. Бодянского, 1846, стор. 220—226. про Г. Скор.

¹⁵⁾ Це не пересада; адже ж самої „Київ. Старини“ є до сто томів; львівських „Записок НТШ“ 151. томів; видань Укр. Академії Наук у Києві набереться не менше сотні — тих, очевидно, що посвячені історії, а скільки всяких інших („Чтенія“ київські й московські, вид. Укр. Наук. Т-ва в Києві, московські й польські наукові історичні журнали й т. п.).

¹⁶⁾ Тому, очевидно, вона не претендує на роллю „монографії“, й має поважні недостачі — прим. ув області економічної історії, але це вимагає ще окремих студій.

¹⁷⁾ Проф. Дм. Дорошенко, Курс історії України, 1921, стор. 157, 160; І. Крип'якевич, Історія України для народа, 1929, стор. 124—125. Пор. ще проф. Дм. Дорошенко, Ілюстрована Історія України 1917—1923 рр., т. II, 1930, стор. 22—23.

народ заявиться за безпосередньою залежністю од царської влади. Народ, розуміється, заявлявся. Тоді прислали царських урядників і військо московське, яке дерло з народу три шкури. Все це викликувало обурення консервативної частини старшини, яка зовсім слушно бачила в цій руїні української державності і нації. Наслідком було „мазепинство“ старшини, при чім мабуть найменшим „мазепинцем“ був сам Мазепа. Він довгий час Петрові в його революційній діяльності помагав. Запізненням повстання, а головне відісланням головної оружно української сили на поміч Петрові, який козаків перемішав з московськими військами, він пошкодив справі подібно тому, як тепер наша інтелігенція убила в зародку свої власні державні можливості, проголосивши тільки в четвертім універсалі те, що треба було проголосити в першім (самостійність). По упадку Мазепа старшина мусіла рятувати ситуацію, страшно тяжку, з огляду на терор Петра і на агітацію його численних українських прихильників: що Мазепа (а значить і вся старшина) хочуть завести на Україні унію, закріпити народ і назад віддати Україну Польщі. При виборі нового Гетьмана боролись дві течії. Течія поступова, як завжди більше на Україні популярна, що хотіла революцію побивати революцією і Петровому „поступові“ протиставити ще більший україн. „поступ“. І течія непопулярна, консервативна, яка в найбільше твердим зберіганню місцевої традиції, місцевих „старих прав та вольностей“, бачила єдину — з погляду збереження нації і держави — дійсну противоагу петербурському (тепер „ленінградському“) — революційному, всенівелюючому та всеобеднуючому з Москвою — напорів на Україну. Кандидатом першої течії був щирий і гарячий реформатор Полуботок; кандидатом другої, льояльний, розважний, твердий консерватист — Іван Скоропадський. На щастя перемогла тоді друга течія і тому, що вона протиставила Петрові і його „ущасливлуючим народ“ реформам всю силу української традиції і українського консерватизму, Гетьманство продержалось ще 14 літ, до смерті Гетьмана. Продержалось в найтяжчих умовах: в постійній боротьбі з революціонізуючим маси натиском Росії, і в постійній боротьбі з українською соціально-революційною більшістю, яка з Гетьмана робила „луду“, „зрадника“, „нездару“ і т. п. Життя одначе показало, що та консервативна політика, яку репрезентував Іван Скоропадський, була єдине доцільною. Вибраний по його смерті реформатор і поступовець Полуботок потрафив тільки згинуті в московській тюрмі. Хоч це і дало ореол Полуботкові, персонально честній і гарній людині, але реальна державність українська на цьому стражида, бо була по смерті Гетьмана Скоропадського зведена майже нінащо. Не міг же нічого Полуботок зробити для двох причин: 1. ліцитація в соціяльний революційності завжди кінчиться на Україні перемогою Москви; 2. типом українських соціяльних революціонерів (а не винятком, як був Полуботок) був і єсть такий тодішній Галаган, неграмотний і зажерливий „полуінтелігент“, зпочатку завзятий мазепинець, а пізніше один з найбільше кривавих катів України

з рамени Петра. При цих двох, вічно у нас ділаючих причинах, соціально-революційний метод української політики єсть методом — з погляду будови Української Держави — безнадійним“.¹⁸⁾

Писав це Липинський у протывагу закидам, які підношено проти Гетьмана Івана Скоропадського.¹⁹⁾ Я перейду за матеріалом, опублікованим уже, гетьманування Івана Скоропадського, щоби на цій основі з'ясувати об'єктивно справжнє історичне обличчя Гетьмана.

III.

Особиста біографія Івана Скоропадського, до його гетьманування, добре нам не звісна. Походив він, як подає родова традиція, із польських виселенців, що поселилися первісно коло Уманя. Родоначалник, що прийшов із Польщі,²⁰⁾ Федір Скоропадський служив у війську Богдана Хмельницького й був убитий на Жовтих Водах 1648. року. Його син Ілля був генеральним референдарієм. Документальна історія роду починається від синів Іллі, Івана, Василя й Петра. І в а н І л л і ч — це саме й є пізніший Гетьман. Рід Скоропадських переселився 1674. року, після знищення Уманя турками, на Лівобережжя.²¹⁾

Ми навіть не знаємо точної дати народження Гетьмана Івана Скоропадського; можемо сказати лише приблизно, що родився коло 1646. року в Умані. 1674 року перейшов на службу до Гетьмана Івана Самійловича, де бачимо його в роках 1675—1676. військовим канцеляристом. Від Гетьмана Самійловича їздить кілька разів у Москву. Пізніше, в рр. 1681—1694. (мабуть без перерви) бачимо його на становищі чернігівського полкового писаря. Бере участь у походах на Крим (1687. і 1689.). Потому займає становище генерального бунчучного (1698—1699), другого генерального осавула (1701—1706) і врешті — від 1706. р. аж до вибрання на Гетьмана — займав становище стародубського полковника.²²⁾

Про інтимніше життя майбутнього Гетьмана можемо сказати небагато. 1678. року він одружився з Пелагією Никифорівною Калиниченко, дочкою чернігівського полкового обозного; пізніше, повдовівши (коло 1700. р.) одружився вдруге з Анастасією Марковною, вдовою по Константині Голубі. Друга жінка Івана Скоропадського (род. ок. 1671. р., вмерла 19. XII. 1729. р.) походила

¹⁸⁾ В. Липинський, Листи до братів хліборобів, 1926, стор. 522—523.

¹⁹⁾ Там само, стор. 521—522.

²⁰⁾ Може радше зі західно-українських земель, з-під Польщі. Імя Федір ніяк не вказує на польську національність! Про герб Скоропадських гл. В. К. Лукомській и В. Л. Модзалевській, Малоросійській гербовникъ, Спб. 1914, стор. 167—168. і малюнок гербу на табл. XV.

²¹⁾ А. Лазаревській, Семья Скоропадскихъ, Истор. Вѣстникъ, 1880, VIII; скількинебудь систематична (одинок!) біографія К. Храневича (Рускій біографическій словарь, Сабантѣвъ-Смысловъ, 1904.).

²²⁾ В. Л. Модзалевській, Малоросійській Родословникъ, т. IV., 1914, під сл. „Скоропадскіє“. Тут замітка, що вістки на основі „архива Павла П. Скоропадскаго“ (себто Я. П. Г. Павла).

з роду Марковичів; звісна була як фундаторка Гамаліївського ма-настиря, де її й поховано.²³⁾

Те, що „зокрема став підноситися І. Скоропадський по службі в гетьманство Мазепи“²⁴⁾ дозволяє здогадуватися, що між ним і Гетьм. Мазепою були якісь ближчі відносини. Гетьман Мазепа дбав і про наділення його маєтностями. В 1688. році він дістає гетьманський універсал на села Вихвастів і Боровицю зі слободою Дроздовицею, млин на р. Смячі і другий на Снові; Цар затвердив це надання. Ще 1707. р. дістає від Мазепи надання й Анастасія Марковна.²⁵⁾

Можемо догадуватися також, що Іван Скоропадський був учасником Мазепиною задуму. На це вказувала б не лише помічена вже близькість до Гетьмана Мазепи, але й деякі натяки в джерелах. Ми, правда, не маємо безпосередньої вказівки, що Іван Скоропадський був учасником цього задуму, але за цим промовляє багато посередних вісток. Бунчуковий товариш Данило Василевич Забіла, що ще 1699. року був подав донос на Гетьмана Мазепу, а якому тоді не йняли віри,²⁶⁾ подав донос на Гетьмана Івана Скоропадського (1712. р.). В тому доносі подав, що Гетьман Скоропадський набрав до себе людей, що попереду були прихильниками Мазепи. Не знаємо, яке вражіння зробив цей донос, але замітна річ, що резидент царський при особі Гетьмана Скоропадського теж сповіщав, що Гетьман наділяє маєтностями не певних людей.²⁷⁾ Про інтимніші відносини Івана Скоропадського до Мазепи подає на основі інформацій і словак Крман, що був 1709. року в Україні. Він пише, що 1709. року прибуло до Бендер, до шведського й українського табору (де був і Крман) московське посольство, з умовами від Царя, „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце Мазепи після його прилучення до шведів. Він — говорили — о правдувався перед Мазепою за те, що приймив титул Гетьмана, предложений Царем; обіцяв бути вірним своєму Гетьманові і привести йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода.“²⁸⁾ За ближчим співробітництвом, або бодай однодумством, цих обох Гетьманів промовляє й те, що Пилип Орлик у своєму листі до Гетьмана Скоропадського в 1711. р. писав, щоби він враз із ним, Орликом, повстав проти Москви. „Якщо Вас, писав Орлик, зупиняє знак, який я ношу тепер (себто гетьманська булава, Т. К.), то будьте певні, що я, для загального

²³⁾ Там само.

²⁴⁾ К. Храчевич у „Русс. біогр. словарѣ“.

²⁵⁾ Модзалевський, Малор. Родосл.

²⁶⁾ М. Костомарів, Мазепа, т. I. „Руська Історична Бібл.“ Ол. Барвінського, т. XVII., стор. 76.

²⁷⁾ М. Костомарів, Мазепинці. „Р. Іст. Бібл.“, т. XVIII., стор. 107.

²⁸⁾ Реляція Крмана в Monum Hungariae Hist. Scriptores т. XXIII., стор. 451—454. Пор. С. Томашівський, Словацький висланник на Україні, Наук. збірн. в пош. М. Грушевського, 1906, стор. 338.

добра, передам його Вам, як старшому“.²⁹⁾ Не передав би Орлик булави в непевні руки; видно, мусів знати від Мазепи, що на Івана Скоропадського може числити.

Можемо отже майже напевно заключати, що Іван Скоропадський був прихильний задумові Мазепи, був одним із „мазепинців“. Якщо він не пішов за Мазепою, то не для „браку сильних переконань“, а просто тому, що ввиду повставшої в Україні ситуації: недостачі війська, соціального антагонізму й величезної сили Царя Петра, вигляди на поводження слабі, й він не пішов із Мазепою. Він хотів на місці зберегати те, що можна було зберегти, поки не мине сильний Петровий розгін. Отже як Мазепа написав до нього, закликаючи „покинути ворожу власть Москви, що від багатьох літ має намір знищити останні козацькі права й вольності“,³⁰⁾ то він не пішов за Мазепою. Не мав видно виглядів на успіхи. І, як тепер бачимо, побоювання його були правильні.

Ввиду того він остає з Царем і приймає вибір на Гетьмана 6./17. листопаду 1708. року. Цим бере на себе дуже важкий обов'язок, бо не легко було бути тоді Гетьманом України...

IV.

Приступлено до вибору нового Гетьмана незабаром, у кілька днів після того, як прийшли вістки про перехід Івана Мазепи до шведів. Вже 8. (н. ст.) листопаду³¹⁾ виходить царський указ із повідомленням про „зраду“ Мазепи.³²⁾ Рівночасно, вже в тому письмі виступає розвивана пізніше залюбки московськими істориками й політиками теорія, яку нашвидку створив Петро I. Згідно з нею Г. Мазепа перейшов до Шв. Короля „по договору съ нимъ и Лещинскимъ, отъ Шведа wybranымъ на Королевство Польское, дабы, съ общаго согласія съ ними, Малороссійскую землю поработить по прежнему во владѣніе Польское, и церкви Божіи и Святые монастыри отдать въ Унію“. Тому Цар. повеліває „бувшого Гетьмана“ не слухати, а з'їхатися вибрати нового.³³⁾ Зручна агітація Царя, граючи на релігійних струнах у суспільності — того самого Царя, що кілька літ тому зніс Патріярхат і за свою церковну політику діждався серед московських православних назви антихриста — справді мала успіх у масах, як усяка демагогія. Але вражіння зробила вона не лише в недержавно думаючих масах; навіть серед самостійницько настроєної старшини помітне захитання й цілком оправдано: сила була по стороні Москви. Відступив від радикалізму й Іван Скоропадський. Двома днями пізніше (10. листопаду) датоване письмо Мазепи до нього, згадане вище, при-

²⁹⁾ М. Костомарів, Мазепинці, стор. 96.

³⁰⁾ К. Храчевич у Біограф. словарі. Лише що це не було „совершенно неожиданно“, як він там пише; це можемо бачити з наведеного вище.

³¹⁾ Дати, оскільки подавані без зазначення, даються по новому стилі.

³²⁾ А. Рігельман, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи... 1785/6. рр., вид. у „Чтеніях“ моск., 1847, VIII, стор. 38. Те саме Бантиш-Каменський, Источники малор. Истории, II, 1859, стор. 172—173.

³³⁾ Рігельман, я. в. Царські укази з оригіналів.

йшло запізно. Гетьман Мазепа взиває в ньому полковника стародубського, щоби у своєму полку вибив москалів, а як не може, то щоби бодай сам рятувався й не попав у московські руки.³⁴⁾ Тут бачимо досить виразний натяк на те, що з минулим своїм Іван Скоропадський радше хай не попадає москалям у руки.

Але майбутній Гетьман не послухав свого суверена. Мабуть уже тоді говорилося про його кандидатуру на Гетьманство, й він навіть унікав зносин із Гетьманом Мазепою³⁵⁾ — хоч про це не стрічаємо виразних указівок у джерелах. У два дні опісля — 12. листопаду — виходить із царської канцелярії офіційна грамота у справі вибору нового Гетьмана.³⁶⁾ Тут повторюється писане вже давніше про охоту І. Мазепи „Малороссійскій край отдать въ рабощеніе еретикамъ Шведамъ“ (не забуваймо, що „оборонець Православя“, Цар Петро, проявляв виразні фільопротестантські тенденції, а порозуміємо нещирість цього агітаційного мотиву!) і таке подібне. Але цікаве в цьому документі ще й те, що пізніше буде розвинене: що Цар „яко Государь и оборонитель всей Малой Россіи и народа сего, милосердствуя о васъ, вѣрныхъ подданныхъ Нашихъ“, дозволяє й наказує вибрати нового Гетьмана „вольными голосами, по правамъ и вольностямъ вашимъ“. Далі Цар обіцяє „Нашимъ Царскаго Величества словомъ“ всі права й вольності, які були за Богдана Хмельницького, „свято ненарушимо и цѣло содержать“.³⁷⁾ Очевидно, це була така сама деклямація, як і та про оборону Православя: це показала пізніша доля України. Не допомогло і слово Государя...

Врешті назначено день 6./17. листопаду 1708. року для вибору Гетьмана. Як місцевість призначено Глухів, який, з волі Царя, мав стати новою столицею Гетьмана, на місце знищеного „зрадницького“ Батурина. Вже кілька днів передтим приїхали від Царя: стольник кн. Григорій Федорович Довгорукий і дяк Михайло Родостанов. Кілька днів перед вибором стольник, кн. Довгорукий, конферував із полковниками у справі вибору Гетьмана, хоч змісту цих конференцій, на жаль, не знаємо.³⁸⁾ Може бути, що царський висланник пропонував вибрати Скоропадського, що видавався Цареві добрим і вірним; бодай так говорить пізніша легенда, яку стрічаємо вже в Рігельмана.³⁹⁾

6./17. листопаду були вже на місці старшини: Іван Скоропадський, полковник стародубський, Павло Полуботок, полк. чернігівський, Степан Тамара, полк. переяславський, Жураковський,

³⁴⁾ Цілий лист, цитований вище, у Бантиш-Кам., Источники...

³⁵⁾ З вістки Крмана, прив. вище, виходить, що І. Скоропадський не відповів Мазепі на це письмо, бо інакше не виправдувався б.

³⁶⁾ Рігельм., я. в., Бант.-К., II, стор. 175—177.

³⁷⁾ Рігельм., стор. 38—39.

³⁸⁾ Цілий опис вибору оснований на сучасній реляції, Бант.-Кам., II, стор. 177—183; про конференцію Довгорукого з полковниками тут лише дуже загально.

³⁹⁾ Що, мовляв, Цар боявся Полуботка, щоби з нього „не вийшов другий Мазепа“, а радив Скоропадського.

наказний полк. ніженський, далі сотники, знатні і рядові козаки. Наперед відслужено Літургію й молебен у церкві Пресв. Тройці, де були присутні старшина й козаки. Після Богослуження козаки стали у крузі. Дяк Родостанов прочитав грамоту від Царя й тоді приступлено до вибору. Дехто вказував на Полуботка, навіть сам Скоропадський; але більшість заявила таки за стародубським полковником. Його вибрано і вручено йому клейноди. Тоді вернулися в церкву; нововибраний Гетьман склав присягу, що буде вірним, не буде зноситися з Мазепою й буде держатися пунктів Богдана Хмельницького. Після того був Гетьман на авдієнції в Царя. При бенкеті стріляли й розкидали між зібраних гроші.

Того ж самого дня, після вибору Гетьмана, вийшов із царської канцелярії указ про піднесення оружжя проти шведів і Г. Мазепи.⁴⁰⁾ Тут знову підчеркується, що Іван Мазепа зрадив „безніякої даної йому причини“.⁴¹⁾ Указ до якоїсь міри полемічний, вимірений проти закидів Г. Мазепи. Повідомляється тут, що Карло хоче дати Лещинському Україну, учинивши Мазепу „самозванчим Князем“.⁴²⁾ Далі підчеркується, що московські гарнізони будуть виведені: що „малоросійський нарід“ найсвобідніший під сонцем, бо не платить у царську (он як!) казну ні сотика податку й т. п. Врешті — обіцяється досить високу таксу грошеву за кожного вбитого, або зловленого шведа.⁴³⁾ Це останнє вияснює нам генезу пізнішого „ворожого настрою“ українського населення зглядом шведів, яке береться звичайно на карб „привязання“ до Царя.

Три письма, видані протягом дев'яток днів із царської канцелярії, цікаві й цінні щойно тепер, як можемо їх добре розуміти. Вже в першому з них є згадка про договір Гетьмана Мазепи з Королем Карлом, який став звісним щойно недавно⁴⁴⁾ — й це, з одного боку, потверджує його автентичність, а з другого — вказує на поінформованість і рівночасно свідоме перекручування фактів Моск. Правительством. Так само вірна вістка із третього документу про те, що Г. Мазепа дістав титул Князя. Врешті підчеркування того, що Г. Мазепа підніс на Царя оружжя „без причини“, вказує, що дуже тяжко було боротися Цареві проти правного обґрунтування розриву з Москвою, даваного в письмах Гетьмана Мазепи.

Церемонія вибору нового Гетьмана скінчилася і треба було починати воєнні операції. В них, очевидно, мусів брати участь і Гетьман Скоропадський. Він видає теж універсали проти мазепинців — під пресією Царя⁴⁵⁾ й бере участь у воєнних операціях. Але невдовзі після полтавської битви (8. липня 1709. р.), де роз-

⁴⁰⁾ Рігельман, Чтенія 1847, IX, с. 43—49; Б.-Кам., с. 187—193 (тут у нагол. хибна дата — 9. XI, зам. 6. XI).

⁴¹⁾ Ріг., с. 44.

⁴²⁾ Ріг., там само.

⁴³⁾ Ріг., с. 48.

⁴⁴⁾ Оголосив з мем. Орлика І. Борщак у „Старій Україні“, 1925, I—II. Оригіналу покищо не знаємо.

⁴⁵⁾ Ріг., с. 57—65; Б.-Кам., с. 196—205. Кажу під пресією, бо Гетьман думав інакше.

тромлено шведів і козаків-мазепинців, Гетьман Скоропадський починає нагадувати Цареві про права українців і несповнені царські обіцянки. Було багато речей, що, незважаючи на давніше, закінчене розривом Г. Мазепи з Царем, могло денервувати Гетьмана й лише потверджувати конечність розриву і витворювати симпатії до мазепинців у нього й ув оточенні. Хоч Гетьман Скоропадський „за военнымъ временемъ“ не дістав договорних „пунктів“ (умову приєднання України до Москви), то правно вважався наступником Богдана Хмельницького, себто — Монархом України. У своїх урочистих письмах про себе пише „ми“, „словомъ нашимъ гетьманскимъ“,⁴⁶⁾ як усі Монархи, хоч і не вживає, з огляду на Царя, титулу „з Божої ласки“. Присяга теж вязала його лише в межах додержування пунктів Б. Хмельницького. А й Цар теоретично признавав за новим Гетьманом ті права, що й за Б. Хмельницьким. У своїх письмах титулував його „Гетьманом обох сторін Дніпра“; теоретично мотивував навіть найгрубіші насильства „пунктами Хмельницького“ й т. п. Мусіло отже сильно денервувати Гетьмана, як Цар звертався до нього, побіч титулів „Господинь Гетманъ“, через „Ви“, а навіть „къ тебѣ, подданому Нашему“. Це було систематичне втискання в права України й обкороування її суверенности. Та воно, очевидно, не обмежувалося лише до слів.

Гетьман розумів це й почав легальну акцію проти того. 28. липня 1709. р., з табору під Решетилівкою, подає Цареві просьбу (в іншій формі було неможливо), де просить заховати давні права в Україні; щоби в походах на козаків була команда від Гетьмана, не від московських офіцерів, бо ці офіцери вживають козаків „до воженья дровъ, сѣна, пасенія коней и быдла...“, що себѣ войско за великую прикрость, нужду и утискъ имѣло“; щоби воєводи московські займалися лише замками й не втручувалися в укр. справи; щоби москалі не кривдили українського населення й не називали українців зрадниками; щоби Цар, маючи які справи, посилав до Гетьмана, і то Цар, а не інші, і не безпосередно до полків, і ін.⁴⁷⁾ Відповідь на цю просьбу дана щойно 11. серпня; та покищо приготовано Україні іншу несподіванку. Вже слідуєчого дня після подання Гетьманом просьби — 29. липня — іменовано при Гетьмані „царського міністра“, щоби — як пише моск. історик — „предотвратить на будущее время измѣну и можныя обвиненія въ ней... Жаловаться на такое средство было нельзя — оно оправдывалось необходимостью, а между тѣмъ это былъ шагъ къ уничтоженію сана гетманскаго, ибо власть гетмана стѣснялась присутствіемъ этихъ очей и ушей царскихъ“.⁴⁸⁾

Цим урядовцем був ближній стольник Андрій Петрович Ізмайлов. Він дістав 29. липня інструкції — явну й тайну. Ціль його означувалася: „быть при Гетманѣ... для своихъ (Царя) дѣлъ

⁴⁶⁾ Прим. універсал із 8 (19). XII. 1708. р., Рігельм., с. 57—65.

⁴⁷⁾ Рігельм., Б.-Кам., II. с. 232—235.

⁴⁸⁾ С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. IV., 2. вид., стовпець 30.

и совѣтовъ“.⁴⁹⁾ У явній інструкції сказано: таке: 1. Слідити разом із Гетьманом, чи не покажеться де бунтівничий дух. 2. Не допускати до поселення запорожців. 3. „Ежели къ Господину Гетману Скоропадському будуть приїзжать изъ которыхъ Государствъ и земель какіе посланцы съ письмами, тогда притримать тѣхъ посланцовъ и письма ихъ ему, ближньому стольнику, съ нимъ, Гетьманомъ, и тѣ письма, переписавъ, присылать къ Великому Государю“; тут покликується інструкція на статті Богдана Хмельницького й Івана Самійловича, „и тѣмъ посланцомъ на тѣ ихъ письма безъ совѣту его никакихъ отвѣтовъ не давать отъ себя никуды, безъ указу Великаго Государя, и не описався не посылать“. 4. Гетьман без царського указу не має сам іменувати полковників і старшин. 6. Так само без Царя не має права карати смертю нікого зі старшин. 8. Столиця України має бути у Глухові, і т. ін.

Вже ця явна інструкція, з якої подані цікавіші точки, дуже обмежує суверенну власть Гетьмана, не дозволяючи йому ніяких самостійних зносин із чужими державами (точка 3.), іменувати старшину (т. 4.) чи карати смертю (т. 6.). Але правдиву, а не призначену до відома Гетьмана ціль подає тайна інструкція. В ній наказується Ізмайлову слідити, щоби не було „шатости“ в Гетьмана, чи секретних зносин із Туреччиною, Польщею, Швецією, або Іваном Мазепою. До своєї диспозиції мав Ізмайлов два московські полки у Глухові. Про все, що помітить, має писати; та якщо справа нагла, то має право поступити так, як узнає за краще.

Щойно полагодивши справу з Ізмайловим, дано від канцлера Головкина відповідь Гетьманові на його просьбу. Права України будуть захищені; статті теж дасться,⁵⁰⁾ але пізніше, бо зараз за воєнними подіями нема на це часу. Наказні гетьманські мусять бути під командою генералів; апеляція до воєвод мусить бути в „Государевих ділах“, як зрада і т. п.; накази до Гетьмана будуть іти від Царя й міністрів, що мають до того право. Як бачимо, майже нічого з просьб Гетьмана не сповнено; правда, заборонено козаків уживати до робіт і воєводи до управи не будуть мішатися, але це лишилося на папері. У справах кривд населенню від москалів — справедливість будуть чинити кийв. губернатор Голіцин і Ізмайлов, якого приділяється до Гетьмана.

Такий був результат гетьманської просьби. Ізмайлов був при Гетьмані до вересня 1710. р., коли його за необережне посунення забрано; на його місце прийшов інтригант і донощик Федір Іванович Простасєв, стольник, і думний дяк Вініус. Простасєв уже раніше прибув ув Україну; канцлер уже у грудні 1709. р. рекомендує його Гетьманові.⁵¹⁾

Ясна річ, що все це мусіло викликати сильне невдоволення в Україні. Надужиття москалів не уставали. Чинили їх постійлі

⁴⁹⁾ Інструкції в Бантиш-Каменського, *Источники...*, передані Соловйовим, Храневичем (коротко) й ін.

⁵⁰⁾ Мимо обіцянок, Гетьман Скоропадський і до смерті не дістав їх.

⁵¹⁾ Письма гр. Головкина къ Гетману И. Скоропадскому, сообщ. М. Судьенко. Чтенія моск., р. III. (1847), ч. I., смѣсь, с. I.

війська, розміщені на те, щоби вважати на українців,⁵²⁾ яких москалі вважали за зрадників. Маємо донесення про кривди цих військ українському населенню з 1710. року.⁵³⁾ Тимчасом провадилася ще війна з мазепинцями; в Україні були надії на допомогу з боку запорожців і турків.⁵⁴⁾ Невдоволення проявляв і Гетьман. Найбільшою недостачею для часів гетьманування І. Скоропадського є те, що не маємо ніякого інтимного матеріялу для його особи; та навіть офіційний і випадковий матеріял показує виразно мазепинські симпатії в Гетьмана. Гетьман, як доносив пізніше Протасьєв, цілком не думав звирятися йому зі своїх зносин із чужими державами;⁵⁵⁾ це збуджувало його підозріння й він сипав доноси. Але найцікавіше вже було діло Невінчаного, чигиринського сотника. У лютому 1710. року доносить Голіцин до канцлера, що сотник Невінчаний стрів гетьманського післанця,⁵⁶⁾ як той вертався з Москви, й розпитував його про те, що чувати в Україні. Подільський розказував таке:

В Україні говорять, що Цар хоче переселити українців у Москву, а в Україні поселити москалів. І що Україні за вольності? Міністер, що при Гетьмані (себто Ізмайлов) оглядає кожне письмо. Зле зробив Гетьман Мазепа, що не сказав про свій задум старшині й поспільству. Тепер Гетьман (Скоропадський) просив уся старшину, щоби потерпіли ще трохи москалям, до весни, поки не вийдуть у поле. А як вийдуть у поле, тоді будуть писати до Царя, щоби вольності остали по-давньому; якщо Цар того не сповнить,⁵⁷⁾ то будуть інше думати („то иное будут думать“). Тоді Невінчаний спитав, чи не прийшли запорожці до Царя „сь повинною“. Подільський відповів, що хіба були б дурні, як би йшли; вони добре роблять, що підносять орду, бо як піднесуть орду, то вся Україна буде свободна, бо зараз від москалів уся Україна пропала. Той самий Невінчаний розказує, що стрів двох запорожців, що йшли „з повинною“ до Царя й говорили: що всі запорожці тому не йдуть „з повинною“ до Царя, бо з України дали їм знати: якщо підуть, то всі пропадуть; „заклучайте союз із татарами й визволяйте нас, тому, що ми всі від Москви пропали“.⁵⁸⁾

До цього оповідання додав Голіцин ще коментар від себе. Там писав, що як турки не виповідять війни, то українці (в ор. Черкасы) нічого не зможуть зробити. Для безпеки москалів ув Україні треба першзавсе посіяти незгоду між Гетьманом

⁵²⁾ Ол. Грушевський, По катастрофі 1708. р. Розквартирування російських полків на Україні, ЗНТШ, т. 78., стор. 8—9.

⁵³⁾ Бантиш-Кам., II, с. 264—266.

⁵⁴⁾ Соловійов, IV, ст. 285; пор. нижче в реляції Невінчаного.

⁵⁵⁾ Пізніший донос, із 1720. р., до Іностр. Кол.; хоч нема підпису, але він походить рішуче від Протасьєва (Бант-К., II, с. 295.). Тут сказано, що Г. приймає послів з Польщі, „хотя и не въ важныхъ дѣлахъ... какъ я о томъ увѣдомляюсь послѣ“, а Г. йому лише потому говорить усно.

⁵⁶⁾ Головкин (гл. нижче його лист до Г.) подає прізвище: Подільський.

⁵⁷⁾ в ор. „если государь тѣмъ ихъ не пожалуетъ“.

⁵⁸⁾ Соловійов, IV, ст. 31—32.

і полковниками. Зробити це в такий спосіб, щоби не сповняти просьб Гетьмана, зокрема як буде просити винагородити кого матностями. Тих, що були учасниками задуму Г. Мазепи („которые были въ измѣнѣ“) і зараз мають уряди, зложити, а на їх місце поставити тих, котрі бодай чимнебудь прислужилися Цареві. Як нарід побачить, що Гетьман не буде мати такої влади як Мазепа, то можна сподіватися, що приходитимуть із доносами. З донощиками треба поводитися лагідно; бо як придуть із брехнею, а з ними обійдуться лагідно, то третій і з правдою прийде, а Гетьман і старшина будуть боятися. Ось цілим полком доказують зраду полтавському полковникові, а Гетьман, як зачувати, його обороняє; на думку Голіцина, треба Головкину взяти декого з тих донощиків і особисто питати, іменно Чарниша, що його Мазепа посилав у Крим; тут виявилось б дещо і про запорожців.⁵⁹⁾ Сам Голіцин був у Глухові й видівся з Гетьманом. Вони були трохи п'яні й зі слів гетьманських він не міг виrozumіти нічого доброго (для Москви); Гетьман виявляв велике обурення на тих, „которые хотя мало къ намъ склонны“. Гетьман, писав далі Голіцин, хоче конче позбутися Палія, Галагана й інших, „потому что они, сравнительно съ другими, къ намъ склоннѣе“.⁶⁰⁾

Зваживши, що ці підозріння кидає на Гетьмана не якийсь карієрович-донощик, а київський губернатор,⁶¹⁾ мусимо їм уважно прислухатися. Справді, Гетьман Скоропадський був прихильний мазепинцям. Гетьман, очевидно, від усього відпекувався й Головкин запевняв його, що доносам не вірять;⁶²⁾ але їм вірили і старалися чимраз більше йти по лінії рад Голіцина. Покищо мимо Гетьмана залагоджено справу з Невінчаним і Подільським, після переведення слідства, в той спосіб, що Невінчаного засудиться на смерть, або каторжну роботу (що наговорив на Гетьмана), а Подільського — теж, на Соловки.⁶³⁾ Де тут була справедливість, за що було судити обох — трудно збагнути. Очевидно для „правної засади“ (навпаки): краще нехай десять невинних потерпить, ніж один винний має уйти безкарно... Адже ж малороси, як відомо, й так усі „измѣнники“...

Мимо щирих запевнень Головкина, Гетьманові таки не вірили. Показується це хоч би по такому епізоді. 31. січня (ст. ст.) 1711. р. писав до Гетьмана канцлер Головкин: щоби, на случай виходу Гетьмана із Глухова, — хоч Цар ніколи не сумнівається в вірності Гетьмана Скоропадського, (!) — старшини пробували у Глухові; там також хай пробувають і старшинські жінки. Бо трапляється, що дехто (як от гадяцький суддя Валецький) утікає

⁵⁹⁾ Себто, про їх пляни, а може — і про зносини з Г. Скоропадським.

⁶⁰⁾ Соловйов, IV, ст. 32—33.

⁶¹⁾ Про нього, м. ін., пор. В. Щербина, Київські воеводи, губернатори і генераль-губернатори оть 1654. по 1775. гг., Чтенія київські, т. VI; його ж, Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII. ст., „Наук. Збірник“ за 1924. р.

⁶²⁾ Лист Головкина з 26. січня (ст. ст.) 1711. р., Чтенія моск., Г. III, ч. 1., ст. 2.

⁶³⁾ Там само, стор. 2—3.

до ворогів. А для приміру (очевидно лише для приміру!) хай і свою жінку Гетьман лишає у Глухові.⁶⁴⁾ Це відома вже московська система, стосована до мазепинців: змушувати їх до повороту, тероризуючи їх муками родини, стосованими жорстоко, без ніякої пощади й етики.⁶⁵⁾ Очевидно, цю „делікатність“ Гетьман розумів як слід; але якось дуже не розуміли цього історики, думаючи, що Гетьман міг ще вислугуватися Москві.⁶⁶⁾

Гетьман справді був мазепинцем. Свідчить про це не лише все, приведене вище; маємо на те й безпосередній доказ. Це — зносини Гетьмана Скоропадського з Пилипом Орликом. З Мазепою Іван Скоропадський не зносився; впрочім, щодо особи Мазепи був звязаний спеціальною присягою, якої ломити не міг. Але з Орликом зносився. Іменно зараз знаємо документально, що Г. Скоропадський навіть брав участь ув укладі відомої конституції Орлика з Військом Запорозьким — через своїх висланників.⁶⁷⁾ Це вже рішучий доказ за „мазепинством“ Г. Скоропадського. Та видячи московську політику, повну віроломства й цинізму, в відношенні до України, він не міг ним не бути... Не диво отже, що Орлик пише до нього листа, таким тоном, як до свого рішучого однодумця. Наведу цей лист, датований 20. вересня 1711. року (очевидно, по старому стилі), перекладаючи з польського оригіналу, густо пересипуваного латинськими фразами й висловами:

Пилип Орлик пише тут, що їде до Туреччини кінчити діло. Його почав він не для якоїсь привати. „Не розписуюся широко про те, як Батьківщина наша стала на порозі доброї надії і стала вільною державою, бо думаю, що до цього часу дійшла вже вістка до ВММ Пана. Остає мені лише їхати до Стамбулу для докінчення справи, а ВММ Панові одного треба з нами бажати й відкидати, без чого певно те, що грозить, і Батьківщину нашу кине в руїну, якої не сила буде вже направити, й лишить лише горе нащадкам; бо або їх викинуть із їх осель, або стогнатимуть у тяжкій північній неволі“. Просить отже, щоби тепер йому допомогти. Він може Богом свідчитися, що лише для добра справи піднявся Гетьманства. „А якщо б знак влади, яким з ВММ Паном рівночасно спов-

⁶⁴⁾ Там само, стор. 3. Пізніші листи, гетьманська просьба і т. п. — змінили нічого (див. листи чч. 4, 6).

⁶⁵⁾ Костомарів, Мазепинці, стор. 109—110., і ін.

⁶⁶⁾ До такої оцінки, крім наведеного вище, причинився й авторитет Соловйова, що пустив у курс таке про Г. Ск.: „Слабый Скоропадский, боясь всѣхъ и желая угодить всѣмъ, не угождалъ никому: въ Малороссіи жаловались на него, что онъ позволяеть все Москалямъ; а въ Москвѣ знали, что гетманъ позволяеть все малороссіянамъ въ ущербъ государственнымъ интересамъ“ (IV, 288). Сол. не витягнув консеквенцій зі свого матеріялу, а пізніші історики — навіть із його слів.

⁶⁷⁾ Ці високоцінні інформації подано на основі знайденого у Франції Орликового примірника бендерської конституції (відомої дотепер із друку в Чтеніяхъ моск. Общ., Р. III. (1847.), ч. I., в відд. „Мат. иностранные“) зі замітками Орлика. Інформацію завдячую ширій зичливості відомого історика, п. Ілька Борщака, що знайшов цей примірник і уділив мені про нього листовно вістки. За це складаю йому на цьому місці мою щиру подяку.

няю службу (Батьківщині),⁶⁸⁾ мав би в хороброму серцю ВММ Пана до моєї особи, а далі й до загального добра, чинити упередження“, то він відречеться булави на річ Г. Скоропадського, „знаючи про правдиву християнську совість ВММ Пана“.⁶⁹⁾

А й потому, у дневнику, Орлик тепло згадує Г. Скоропадського, дізнавшись про його смерть.⁷⁰⁾

Я спинився ширше на цьому тому, що в світлі цього матеріялу постать Івана Скоропадського представляється інакше, як у дотеперішніх шабльононих характеристиках ми привикли читати. Нижче будемо бачити ще виразну мазепинську ідеологію Гетьмана. Але, числячися з реальними умовами, він удавав прихильника москалів — бо інакше в той час москалі були б зруйнували Україну цілком. Тому він із військом бере участь у війні зі шведами й Орликом. Заки ще не заключено миру з Туреччиною, він висилає війська, чи ходить сам із ними.⁷¹⁾ Вже в січні 1711. року дістає Гетьман накази йти з 2000 козаків для охорони Азівської губернії;⁷²⁾ у травні дістає листовно наказ від Царя Петра, щоби разом із ген. Бутурлиним ішов до Камяного Затону, для охорони від турків, і чинити напади на Крим.⁷³⁾ Гетьман ходив і знищив Самару й Кам'яний Затон — „по указу“.⁷⁴⁾ Аж як у липні 1711. року заключено з Туреччиною мир,⁷⁵⁾ братовбійча поневоли війна покищо скінчилася.⁷⁶⁾

V.

Покищо надії українців на сторонню допомогу не справдилися. Орликова еміграція працювала над створенням або бодай використанням політичної кон'юнктури; у краю, на місці, Гетьман Скоропадський старався спиняти розмах уніфікаційної політики Петра В. Ще в лютому 1710. року домагався він офіційальної царської грамоти на Гетьманство й дістав її 5/16. січня 1711. року.⁷⁷⁾

Але територія Гетьманщини зменшилася; від неї відпало Правобережжя й Гетьманщина верталася знову до відмеженої її

⁶⁸⁾ Ор.: „którym z W-m mm Panem invicem fungor“.

⁶⁹⁾ Чтенія, 1847, I., с. 35—36.

⁷⁰⁾ Подаю зі згад. листу п. Борщака.

⁷¹⁾ Літописні вістки: у „Краткомъ опис. Малороссіи“, вид. при літоп. Самовидця, 1878, с. 302; „Лѣтописецъ или описаніе краткое дѣйствъ и случаевъ...“ у зб. Антоновича, Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Ю. и З. Россіи, 1884, с. 48—50; про особисту участь у битві під Добрим говорить сам Гетьман ув універсалі з 8/19. XII. 1708. р., Рігельм., с. 61.

⁷²⁾ Лист Головкина у Чтеніях, я. в., с. 2.

⁷³⁾ Письма Государя Петра I. къ Малороссійскому Гетману, Ивану Скоропадскому, Сообщилъ М. Судіенко, Чтенія моск., р. III. (1848), ч. 8, смѣсь, ст. 43.

⁷⁴⁾ Лѣтописецъ, или описаніе... в Антоновича, с. 50. Ширше про війну з Орликом ув Антоновича, Останні часи козаччини на Правобережжі, Р. Іст. Бібл., т. 18, стор. 266. і дд.

⁷⁵⁾ Текст трактату у Чтеніях моск., III, ч. 1., мат. иностр.

⁷⁶⁾ Антонович, Останні часи, с. 269. Туркам ще не вірили, див. листи Головкина, стор. 6—7.

⁷⁷⁾ Рігельман, с. 109—111; Бантиш-Каменський, с. 257—259.

польсько-московським трактатом 1686. року (т. зв. мир Гжимуловського) території 10 лівобережних полків. Вже в поч. жовтня 1711. р. виходить царський наказ, щоби Правобережжя лишити полякам; почалося нещасливе переселювання людей із правого берега на лівий, що тривало аж до кінця 1714. року, коли остаточно передано Правобережжя Польщі.⁷⁸⁾ Правно Лівобережна Гетьманщина стояла так само, як після трактату 1686. року. Акад. М. Василенко пише про це так:

„Щодо юридичного характеру території Лівобережної України, то вона не була тільки одною з одиниць адміністративного поділу московської держави, в інтересах управління, але мала риси державної території. Першзавсе вона була визначена й окреслена шляхом міжнародних трактатів, поляновського⁷⁹⁾ та трактату 1686. року. Визнаючи підданство московським царям та їх зверхню владу,⁸⁰⁾ „народ малоросійський“, перебуваючи на цій території, користувався окремими правами і привілеями, що він набув і що було визнано за ним на підставі угоди. Ці права та привілеї належали тільки тим, хто постійно перебував на території, виконував обовязки на користь Лівобережної України або служив у війську запорозькому, себто серед того козацького війська, що набиралося на українській території. Лівобережна Україна мала свій уряд, при чому гетьманові зі старшиною належала адміністративно-законодавча влада на протязі всієї території, яку було поділено на десять полків.⁸¹⁾ Народ, що жив на території Лівобережної України, мав свій суд, свої закони (Литовський статут та книги магдебурського права), які набули сили тільки на його території. Закони московської держави в XVII. віці не поширювалися на українську територію й сили на ній не мали. Отже це була відокремлена, в державному розумінні, територія, що підлягала самостійній владі, над якою ще не було значної переваги влади центральної.“⁸²⁾

Так було правно й за Гетьмана Скоропадського. Направду ж Цар Петро й його адміністраційно-військовий апарат нищив чимраз більше самостійність України. 1712. року розміщено московське військо в Україні, яке побирало „сустентацію“ (харчі). При тому діялися надужиття, що нераз доводили майже до розпуки українське населення.⁸³⁾ З України скаржуться на те, але дарем-

⁷⁸⁾ Антонович, Останні часи, с. 270—271.

⁷⁹⁾ З Польщею 1634 р., заключеного після московсько-польської війни.

⁸⁰⁾ Очевидно, визнавалося неширо; на ділі Хмельницький уважав себе самостійним паном ув Україні, а й мазепинці пізніше вважали спілку з Московією лише за звичайний союз двох держав, а не за підданство.

⁸¹⁾ На карті, зладженій 1775. р., ділиться Гетьманщину (тоді вже Київ. Губернію) на таких 10 полків: київський, чернігівський, стародубський, ніженський (на його території Батурин і Глухів), прилуцький, переяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський (В. Кордт, Матеріяли до історії картографії на Україні, ч. 1., 1931, к. 30.).

⁸²⁾ М. Василенко, Територія України XVII. в. „Збірник на пош. акад. Д. І. Багалія“, 1927, с. 130—131. (2-га пагінація).

⁸³⁾ Про постої Краткое опис., с. 302, Лѣтописецъ, с. 51.

не;⁸⁴⁾ Цар „за воєнним“, а потому „за непевним“ часом каже це зносити. Це, цілком зрозуміло, радикалізувало настрої в Гетьманщині; а що реальних успіхів від Гетьманового заступництва не було, то люди, несвідомі політичної ситуації, приписували вину Гетьманові. Гетьман робив, що міг; прим. заступається за родини мазепинців, яких наказано було виселити з України, й довго тягне з тим, а декого й не висилає.⁸⁵⁾

Зокрема шкодили Україні доноси й невдоволення низів, які виділи в Цареві свого оборонця перед „утиском“ своїх панів. Москва вміла грати на інстинктах мас і використовувати соціальний антагонізм для своїх цілей. Москва ще від часів Виговського вміла афішуватися як „опікунка бідних людей“. Українське населення нарікало на податки вже здавна, до Петра Великого; скарги змоглися за Гетьманства Мазепи. Давніше Моск. Уряд звалював вину на Гетьманське Правління загалом, не входячи в деталі. Гетьман Мазепа добре розумів ціль такої московської політики й усе доносив про полекші, які він робив простому народові. Але народ підо впливом агітації, або через просте нерозуміння шкоди, яку цим робить, бурився. Це використали москалі зараз після розриву Г. Мазепи. У проклямаціях, видаваних з цієї нагоди, підпреслювалося, яких то утисків досвідчав бідний нарід від Г. Мазепи, а яка свобода під Царем: адже ж малоросійський народ ні гроша податку не платить у царську казну...⁸⁶⁾

Якби простий нарід був розумів, бодай найближчу його зацікавленню — сферу економічних інтересів, то побачив би, як Москва вміла вкорочувати права України. У сфері економічній Україна — ще на початку Гетьманування Івана Скоропадського — становила окремий терен, торговельно прим. цілком незалежний від Москви. Її торговельні шляхи були спрямовані на Захід, не на Північ.⁸⁷⁾ Петро В. подбав про цілковите скасування цієї самостійності української торгівлі й визискував її в немилосерний спосіб.⁸⁸⁾ Це було дивне: адже ж Україна ніби-то становила, згідно з московською імперіялістичною („російською“) ідеологією, частину Росії. „Характеристичне, що при всіх змаганнях правительства до інкорпорації України, себто щоб вона стала інтегральною частиною Російської Імперії, правительство ніколи не поставило справи так; аби Україна з Росією (= Московщиною) могла мати спільний інтерес. Це показується найліпше у справах економічної натури. Отже тут правительство завсігди виступало в ролі експлуататора України, визискуючи її в чім і де лишень можна, а в заміну за це не даючи її жадних економічних вигод, які могли б випливати зі сполуки України з Росією. А прецінь це, виходячи з тої точки, що Україна становить частину решти Росії, бу-

⁸⁴⁾ Диви, напр., Бант.-К., II, 279—280.

⁸⁵⁾ Лист Гетьмана з 3/14. І. 1712. р., Бант.-К., II, 267—268.

⁸⁶⁾ Ол. Грушевський, По катастрофі 1708. р. Розкватування..., с. 13.

⁸⁷⁾ Пор. І. Джиджора, Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730. рр., (відб. зі ЗНТШ.), 1911.

⁸⁸⁾ Цит. тв., стор. 85. і дд. Пор. с. 138. і дд.

ло б корисне і для загально-державного становища Росії. Тимчасом правительство, котре стреміло до цілковитого знищення окремішності України з політичного погляду, загалом у торговельних зносинах дуже строго придержувалося тої окремішності, обкладаючи високим цлом вивіз із України до Росії всяких продуктів, чи то промислу, чи сирових, як горівки, тютюну й т. ін., що розтягнуто навіть на слобідську Україну, яка не мала жадної окремішності“.⁸⁹⁾ Як вияснити цю разячу суперечність? Цей самий, ось щойно цитований дослідник, пояснює це так: „Так, як це тут робило російське правительство, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше задержати, отже користаючи з часу, визискують їх усяким можливим способом. Та тої засади тут не можна прикласти, бо коли приглянутися знова заходам правительства, щоб Україну якнайтісніше получити з Росією, то вийде разяча суперечність. Не можна теж покласти цього на карб спеціально російської тактики, бо Росія не поступала так із іншими підбитими краями, от хочби взяти надбайтійські провінції. Слідячи відносини російського правительства до України відносимо вражіння, що поступовання правительства націховане здержуваною злобою, а то просто й ненавистю до всього, що українське — і так поступають лишень із тим, кого треба боятися, а толерують його, бо мусять толерувати“.⁹⁰⁾ Але цього простий нарід не розумів і не міг розуміти — бо до цього треба обіймати знанням широкі горизонти й мати державно-творчу практику.

Гетьман Скоропадський старався скріпити старшину, на якій міг опертися при політичній праці. Він роздавав їй численні села зі свобідними ще посполитими,⁹¹⁾ дбає про те, щоби тісніше обєднати і сконсолідувати старшину. Щодо цього останнього, то цікава записка з часів Гетьманування І. Скоропадського подає, що Гетьман, генер. старшина й усі полковники, з виємком прилучного Галагана (якого, як ми бачили вище, Гетьман хотів позбутися) й київського Танського, стояли в тісному родовому звязку.⁹²⁾ Але Моск. Уряд умів собі поради́ти і з цим. Маючи силу, він переводив свою централізаційну політику і старшина, хоч економічно сильна, в політичній сфері не могла багато зробити.⁹³⁾ Дещо спиняли, правда, заходи Гетьмана — не годен було його так просто зігнорувати. Але всетаки Москва змагала консеквентно до того, щоби „Малую Росію прибрать къ рукамъ“ — як характеризував пізніше політику Петра В. гр. Толстой.⁹⁴⁾ Вину не можна складати на Гетьмана; прим. доволі пригадати заяву (письменну)

⁸⁹⁾ І. Джиджора, Нові причинки до історії відносин рос. правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. (відб. зі ЗНТШ, т. 61), с. 38.

⁹⁰⁾ Там само, стор. 40.

⁹¹⁾ І. Джиджора, Реформи Малор. Колегії на Україні в 1722—3. рр., відб. з „Наук. Зб. М. Груш.“. 1906, с. 12.

⁹²⁾ І. Джиджора, Матеріяли московського „Архива Мин. Юстиції“ до історії Гетьманщини, (відб. зі ЗНТШ, т. 86), с. 12.

⁹³⁾ Акад. М. Василенко, Павло Полуботок, стор. 99.

⁹⁴⁾ Джиджора, Нові причинки, стор. 4.

моск. генерала Рена до Гетьмана, „что уже мы провіантъ и сами собирать, если совершенно онаго Вельможность Ваша по своимъ указамъ собирать не повелите, будемъ“.⁹⁵) Отже виною тут була не „нерішучість“ чи „слабохарактерність“ Гетьмана, а фактичне безсилля цілої України, не зломаної ще цілком саме для існування Гетьманства й його авторитету — визнаного й Москвою.

Московське Правительство вміло розложити й цю силу, якою була сконсолідована старшина. Воно насилало в Україну всяких чужинців, силуючи їм надавати уряди — сербів, волохів, гощо.⁹⁶) Крім того сам Цар зробив крок для порізнення старшини з Гетьманом. У наслідок донесень Протасьєва Цар видає 22. січня (ст. ст.) 1715. року грамоту „о выборѣ полковой старшины и о нечиненіи обидъ простому народу“.⁹⁷) Вперше отут за Гетьмана Скоропадського офіційально виступає Цар як оборонець простого народа перед теперішньою старшиною, не лише тією за Гетьмана Мазепи. Щодо самого вибору полк. старшини, то, замість іменування на місці полковниками людей „непевних у вірності, які утискали посполитий нарід“, треба представляти Гетьманові двох-трьох кандидатів до затвердження одного з них. У грамоті Цар підчеркає, що робить це „милосердую о Нашихъ подданныхъ Малороссійскаго народа“ й велить „сей Нашъ, Великаго Государя, Указъ объявить чрезъ свои (Гетьмана) листы, при которыхъ посылають списки сей Нашей, Великаго Государя,⁹⁸) Грамоты, и велѣтъ оныя по полкамъ прочитовать на радѣ, дабы вѣрные подданные Малороссійскаго Народа люди сіе Наше милостивое попеченіе о ихъ пользѣ вѣдали“. Інакшими словами — щоби бачили в Цареві опікуна перед кривдами старшинськими.⁹⁹)

Вислід був саме такий, як його потребувало московське правительство. Царський розпорядок кинув незгоду між них і Гетьмана. На них жалувалися посполиті, що вони роблять кривду; а вони знали добре, що нарід кривдять москалі. На їх думку — винуватий був Гетьман, що через свою нерішучість на все дозволяє. „Теперішній Гетьман чоловік смирний“, говорили радикально настроєні старшини й їх приклонники між простим козацтвом, „за Україну стояти не вміє; хто не нападе, всі деруть; колиб діждатися, як буде Гетьманом чернігівський полковник (Полуботок), не так би він за Україну стояв і москалям її руйнувати б не дозволяв“. Запальніші посувалися ще далі. Як у Сосниці, святкували (1715. року) річницю полтавської побіди над шведами й Г. Мазепю, то слуга Полуботків, Стичинський, не пішов на молебн. Як

⁹⁵) Ол. Грушевський, По катастрофі 1708. Розквартирування... ст. 19.

⁹⁶) Вони навіть пустили були чутку, що їх кандидат, чужинець граф Кантакузин, має бути Гетьманом (В. Модзалевський, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи, 1718. г. Київ. Стар., 1904, VI.).

⁹⁷) Бантышъ-Кам., II, с. 275—276.

⁹⁸) Ор. „сей, Нашего Великаго Государя, Грамоты“.

⁹⁹) При посилці указу про вибір полковників Головкин писав до Протасьєва: „Розвѣдайте, какъ эта царская воля въ Малороссіи будетъ принята; извольте всѣмъ вбивать въ голову, что царское величество дѣлаеть это, жалѣя о нихъ“. (Соловйов, IV, 287).

його питали, чому не йшов, запитав їх, за що вони молилися. Йому відповіли: „За те, що Цар побідив шведа і проклятого Юду Мазепу“. „Не Мазепа проклятий Юда“, сказав Стичинський, „а теперішній Гетьман проклятий Юда, бо не стоїть за Україну й москалі її нищать; а як буде наш полковник Гетьманом, не так буде за Україну стояти й не будуть москалі її нищити. Вся Україна надіється, що наш полковник має бути Гетьманом, і нам, слугам його, більшу гетьманських честь віддають.“¹⁰⁰⁾

Так отже Гетьманові приходилося боротися на всі фронти. Простолюддя вважало, що він зі старшинами визискує його, й шукало опіки в Царя. Старшина, аж до полковників, була настроєна неприхильно до нього, тому, що не йшов по лінії радикалізму й уважала його за прислужника Москви, ставлячи свого кандидата. Врешті й у Москві не вірили Гетьманові, лише не могли за його життя знищити Гетьманату, бо Г. Скоропадський саме в відношенні до Царя перестерігав льюальності, сповняючи накази. Так отже Гетьман був цілком ізольований і робив лише те, що міг своєю особистою повагою і становищем.

Але опори якоїсь потребував конечно. Він далі сповняє розкази Царя,¹⁰¹⁾ а при тому боронить прав України перед нахабством москалів. Типовою може бути справа з кн. Меншиковим. Гетьман мусів йому був надати маєтності в Україні й дав йому Почеповську волость. Але вже 1715. року Меншиков робив надужиття: мордував козаків, хочачи їх загорнути собі в підданство; також хотів поширити свою владу на Мглин і мглинську сотню. Щоби запобігти надужиттям, Гетьман на цілий рік післав до Стародуба ген. бунчужного, Якова Лизогуба.¹⁰²⁾ Меншиков не уступав; він хотів учинити пресію на Гетьмана й перевести розмежування по своєму. Але Гетьман, що мав із того приводу „велику ссору“ з Меншиковим, удався до Царя — й Меншикову велено було відступити.¹⁰³⁾ Справа із Меншиковим може служити за ілюстрацію, як Гетьман своєю повагою і своїм впливом відводив від України удари, що грозили з ріжних боків.

Невдовзі перед суперечкою із Меншиковим Гетьман зумів скріпити своє становище. Цар нагадував, що українці повинні ріднитися з москалями й бажав, щоби Гетьман видав дочку за москаля. Гетьман розумів, що в цей спосіб скріпить своє становище, як найде можливого зятя. Так і сталося. 1718. року покликано Гетьмана в Москву у звязку зі справою царевича Олексія. Гетьман поїхав туди зі старшиною¹⁰⁴⁾ й задумав використати свій побут у Москві, щоби зискати полекші для України. Він подав прохання до Ко-

¹⁰⁰⁾ Соловйов, IV, 287—288. Для Стичинського скінчилося сумно; його били й заслали.

¹⁰¹⁾ Прим. 1715. р. посилає 10,000 козаків до каналної роботи на Ладозі — Лѣтописецъ, с. 52.

¹⁰²⁾ Там само.

¹⁰³⁾ Лѣтоп., с. 55.; пор. Краткое опис., с. 305 (п. р. 1719.), а також А. Л., Для чего и въ какой обстановкѣ прїѣзжалъ кн. Меншиковъ въ Малороссію въ 1720. г., Кіев. Стар., 1895. II

¹⁰⁴⁾ Ригельм., с. 115.

легії Іностр. Діл, з такими (важнішими) точками: 1. Щоби ген-губернатор не давав йому, Гетьманові, ніяких наказів. 2. Щоби у Глухові не було команданта, а полковник, і щоби для злегшення тягару вивести один полк. 3. Щоби чужоземцям не давати урядів, але по давнім вольностям щоби вибирати своїх, як це було за Б. Хмельницького й ін.¹⁰⁵) В цьому проханні цікаве це, що Гетьман покликається на давні права — очевидний натяк на те, що Моск. Уряд нарушує ці права. Крім цього Гетьман заручив дочку, Уляну,¹⁰⁶) за Петра Петровича Толстого, сина царського достойника, Петра Андрієвича. Заручини відбулися в великий піст 1718. року, а 22. жовтня т. р. відбулося вінчання.¹⁰⁷) Зять Гетьманський дістав ніженське полковництво (1719. р.); крім того Гетьман мав сильну підпору проти донощика Протасьєва. На цього інтриганта жалувався Гетьман не раз перед можним сватом; наслідки були такі, що Протасьєв просився, щоби його взяли від Гетьмана.¹⁰⁸)

VI.

Гетьман не раз протестує проти насильств, але відсунути уда-рив, грозячих від консеквентно переводженої політики Царя, що змагала до цілковитого знищення окремішності України, було не сила. Протасьєв робив далі своє діло. Він кілька разів доносив, що Гетьман роздає кому хоче, маєтності, в тому числі навіть лю-дям, з погляду Московського Уряду, підозрілим, а він не має на це ніякого впливу.¹⁰⁹) Тоді Цар, покликаючися на надужиття й не-порядки в управі Гетьманщини, видає 17./28. листопаду 1720. року приказ „о учрежденіи въ Малороссіи Войскової Канцеляріи“,¹¹⁰) себто органу, що стісняв би ще більше діяльність Гетьмана й давав один ступень до ще дальшого вмішування в управу Московського Уряду. Мотивується це так. Тому, що через хоробу Гетьмана інші люди, часом небезпечні для Царя (бувши мазепинці, як от канце-лярист Григорій Михайлів), підписують письма імям Гетьмана, Цар повеліває: щоби на час хороби Гетьмана письма підписував писар „із наказу“ і ставив своє імя. Але що й тоді, як Гетьман здоров, трапляються надужиття (писар лишив печать, а канцеля-рист Дорошенко прибив її на чистому блянкеті), то треба „сдѣ-лать особую Канцелярію, въ которой бы могъ Ген. Писарь сидѣть и канцеляристы“, писати письма й уписувати у книги всі висилані письма. Цей приказ реформував ген. канцелярію, яка передтим

¹⁰⁵) Бан-Кам., II, с. 281—283.

¹⁰⁶) Род. 1703. р., Модзалевський, Малор. Родосл., IV, с. 663.

¹⁰⁷) Дневникъ Якова Марковича, вид. Ол. Лазаревського, т. I., 1893, с. 7.; пор. Соловійов, IV, 291. Краткое опис., с. 304., Лѣтописецъ, с. 53 (під хибною датою — 1717. р., так і в Храчевича, Р. Біограф. Сл., с. 613.).

¹⁰⁸) Соловійов, IV, 291.

¹⁰⁹) І. Джиджора, До історії Генеральної Військової Канцелярії (відб. зі ЗНТШ., т. 107.), с. 5. Про свобідно живучих мазепинців гл. Соловійов, IV, ст. 289.

¹¹⁰) Бантиш-Кам., II, с. 297—300.

була вповні залежна від Гетьмана й не мала колегіального характеру. Замість того, щоб Гетьман рішав, а ген. канцелярія була лише виконним органом, Гетьман ставав тепер апеляційною інстанцією для постанов, що запали в канцелярії. Але старшина й Гетьман не спішилися з переведенням порученої реформи. Гетьман був обурений, що москалі поступають ув Україні так „як би лише в чужій землі годилося поступати“, як висловив це ще 1719. року в одній жалобі.¹¹¹⁾ Через рік, у листопаді 1721. року, Цар пригадує Гетьманові про канцелярію. Він повідомляє Гетьмана, що велів Протасєву¹¹²⁾ урядити військову канцелярію, а крім того судову, й приказати ген. судді, Іванові Чарнишеві,¹¹³⁾ що як до місяця не урядить судової канцелярії, буде караний.¹¹⁴⁾

З другого боку Цар відтягав силу українських козаків на каналні роботи до Ладоги. Маємо лист Царя із грудня 1720. р., в якому він пише до Гетьмана про цю роботу. Лист цей, датований 17. грудня (ст. ст.), подається тут цілий — бо він дуже характеристичний для методів московської політики: „Господинь Гетмань! Дѣло Канала отъ Ладоги до Шлютемъ-Бурха, за малостию работниковъ, продолжаетца; того ради опредѣлили мы десять драгунскихъ полковъ, да десять тысячъ Козаковъ, которые при работѣ были, кромѣ кашеваровъ, и которые у обоза будутъ вашей команды, которымъ деньги за работу готовы и хлѣбъ; того ради, по полученіи сего, оныхъ немедленно опредѣлите и со оными для лучшаго управленія 3-хъ Полковниковъ дѣйствительныхъ, а съ протчихъ Полковъ Наказныхъ, и онымъ прикажи иттить вмѣстѣ съ Генераломъ Маеоромъ, Кантагузинымъ, и чтобъ оные всѣ маршъ свой взяли съ половины Февраля, дабы къ Апрѣлю на назначенные имъ мѣста приспѣть было возможно. Петръ“.¹¹⁵⁾ Цим листом Цар, очевидно неправно, взиває козаків на каналні роботи, хоч давніше сам забороняв їх брати до чого іншого крім війни. Цим разом (1721. року) вислано бажане число козаків — 10,000. З ними пішов Павло Полуботок, далі Андрій Маркович, лубенський полковник і генеральний хорунжий Іван Сулима, що вмер по дорозі. На каналній роботі вигинула майже половина козаків. Це та „лінійна робота“, за яку проклинав нарід Царя, за яку гіркі слова кидав Тарас Шевченко у своєму „Сні“ (1844) на адресу Царя Петра.¹¹⁶⁾ Цар Петро ніби-то платив козакам і обкладав роботою не лише Україну. Але Україна не становила частини Росії й не повинна була поносити цих тягарів. Як дивно читати —

¹¹¹⁾ Бант-Кам., II, с. 293.

¹¹²⁾ Протасєв не обмежувався до письменних доносів; він і сам їздив у січні 1721. р. до Петербурга (Дневникъ Николая Ханенка, изд. А. Титовъ, Київ. Стар., 1896, VII.—VIII, стор. 167).

¹¹³⁾ В. Модзалевскій, Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ. Київ. Стар., 1904, III, IV., V. — тут його біографія.

¹¹⁴⁾ Бант-К., II, с. 307.

¹¹⁵⁾ Письма Гос. Петра, у Чтеніях моск., Г. III. (1848), ч. 8. смѣсь, с. 44.

¹¹⁶⁾ Про ці роботи: Краткое опис., с. 306; Лѣтописецъ, с. 55. Пор. Ол. Грушевський, По катастрофі 1708. р. Военні роботи, ЗНТШ, т. 80.

виправдування Царя Петра, написані істориком-українцем, зі заключенням, що Петро В. відносився до України прихильно!¹¹⁷⁾

Канальні роботи ще не кінчилися й Україна далі платить данину праці. 1722. року знову йде полтавський полковник Черняк із 10,000 козаків на каналну роботу.¹¹⁸⁾ Інших 10,000, під миргородським полковником Данилом Апостолом, пізнішим Гетьманом, ходили за Каспійське море.¹¹⁹⁾

На вдячність не треба було довго ждати. Гетьман дістав повідомлення про заключення Ништадського мира¹²⁰⁾ і збирався їхати до Москви з побажаннями для Царя. У Москві Гетьман був уже від березня 1722. року. Тут несподівано довідався про плановане знищення самостійности України: 21. квітня (ст. ст.) донесено йому, що 19. квітня зладжено в Сенаті указ про установлення в Україні „Малоросійської Колегії“, з президентом Степаном Лукичем Вельяминовим на чолі. Щоби рятувати Україну від цього удару, Гетьман 28. квітня (ст. ст.) подає Цареві особисто просьбу.¹²¹⁾ В ній просить м. ін., щоби звільнити Україну на 30 літ від стацій і переходів; адже ж лише вихід 20,000 козаків на Ладогу й до Царицина ослабив дуже Україну. Далі знову просить, щоби генерал-губернатори не мішалися до судівництва; щоби вільно було вибрати бракуючих полковників у Стародубі й Переяславі й т. ін.¹²²⁾ Та це грозячого удару не відсунуло. Гетьман 30. (ст. ст.) квітня був у Сенаті й подав іще просьбу у справі Почепу; а як вернувся до себе, то йому подали власноручний царський наказ про установлення Колегії, датований 29. квітня, 1722. року.

¹¹⁷⁾ Цей куріозний просто осуд, друкований як витяг із реферату, передаю тут: „Тяжесть положенія рабочихъ еще болѣе усиливалась вслѣдствіе того, что народъ не понималъ цѣли и значенія(!) предпріятыхъ работъ. Народъ, не исключая старшины, полагають, что Петръ Великій нарочно придумалъ сооружеиіе всѣхъ етихъ „фортецій“ и каналовъ, чтобы губить малорусскихъ козаковъ. Но изъ указовъ того времени ясно видно, что Петръ Великій и его правительство относились доброжелательно къ Украинѣ(!) Если же послѣдней приходилось тяжело, то это обусловлювалось тяжестью борьбы со Швеціей и вызываемымъ ею громаднымъ напряженіемъ всѣхъ силъ государства(!). Не даромъ (!) Петръ Великій указывалъ что великорусскому краю приходится еще тяжелѣ. Но Малороссіяне все это опускали изъ виду(!). Они помнили только разореніе Батурина и Сѣчи и въ сооружеиіяхъ, къ которымъ привлекались козаки, видѣли мечь за измѣну Мазепы. Такъ думалъ ранѣе Орликъ. Эту мысль народъ влагаетъ въ уста Полуботку. Послѣднимъ слѣдомъ этого мнѣнія явились возрѣнія на этотъ вопросъ Т. Г. Шевченка. Но затѣмъ историческая наука освѣтила(!) эту страницю исторіи Украинны“ (А. С. Грушевскій, Вызовъ людей изъ Малороссіи Петромъ В. на работы и отношеніе къ этому мѣстнаго населенія. Читенія Київ., т. 19., вип. 2., реф., с. 4., 1906. р.).

¹¹⁸⁾ Лѣтоп., с. 55. Пор. Объясненіе полковника И. Черняка о работахъ козаковъ на ладожскомъ каналѣ, Киев. Ст., 1884., V.; Дм. Багалъй, Дополнителное свѣдѣніе о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ козакахъ, К. Ст., 1884, X.; Е. Родакова, Украинські козаки на Ладожськѣмъ каналі, ЗНТШ. т. 12. А. Востокъ, Полтавскій полковникъ И. Чернякъ, К. Ст., 1889, X.

¹¹⁹⁾ Лѣтоп., с. 57.

¹²⁰⁾ Дневник Ханенка, с. 170.

¹²¹⁾ Там само, с. 172—173.

¹²²⁾ Бант.-К., II., с. 314—316.

На просьбу Гетьмана відповідь була негативна. України не звільниться від тягарів, бо покищо тяжкі й небезпечні часи. Щодо судівництва, то краще вияснюється в указі з 29. квітня. На інші точки відповідь стереотипна: „учинитца вскорѣ“, або „быть по старому...“¹²³⁾

Указ про устанавлення Малоросійської Колегії¹²⁴⁾ у Глухові мотивує цю постанову так. Стало до Уряду впливають доноси про непорядки в судівництві (на чому терплять бідні козаки) й інші надужиття. Четверта точка указу говорить, що „въ Войсковой Генеральной Канцелярии идетъ непорядочное управление“ й ін. Тому Цар наказує: „въ Глуховѣ быть при Васѣ Бригадиру Нашему, Степану Вельяминову, да съ нимъ шти (= шести) человѣкамъ, Штабъ-Офіцерамъ, перемѣняясь изъ гварнизоновъ украинскихъ, которому съ общаго съ вами согласія, чинить то все, какъ определено въ помянутыхъ Хмельницкаго договорѣхъ, гдѣ имянно описано, чему быть подѣ Великоросійскимъ судомъ и управленіемъ, дабы тѣмъ всему Малоросійскому народу всѣ неправые суды и напрасные отягощенія пресѣчены бы ли“.

Це був дуже тяжкий удар. Іще за життя Гетьмана фактично зносилося Гетьманську Власть. Згідно з указом, Колегія мала разом із Гетьманом правити Україною, але на ділі це зводилося до цілковитого господарювання москалів ув Україні. Гетьман заране, 3. травня (ст. ст.) готує відповідь і подає її через Дмитра Володковського генералові прокуророві Петру Івановичеві Якушинському й Петрові Андрієвичеві Толстому. Того самого дня був Цар у Гетьмана, як записує М. Ханенко, й сидів у Гетьмана довго. Що тут була за розмова, не знаємо.¹²⁵⁾ Зате маємо відповідь Гетьмана, подану Цареві на указ про Мал. Колегію.¹²⁶⁾ Відповідь ця варта того, щоб її зміст розказати ширше.

Гетьман подає її видимо зденерований; у письмі звертається до Царя часом через „Вы, Великій Государь“, чого нігде інде нема. Різкий і зміст, у якому виразно закидується Цареві нарушування українських прав. Про надужиття, писав тут Гетьман, доносять зі злоби; він усе дбав, щоби чинити справедливість. У Військовій Канцелярії все в порядку. „А что многіе съ жалобою до Вашего Царскаго Величества удаются, то зъ непостоянства своего и упору плутовскаго дѣлають, а болѣе зъ наущенія Федора Протасьева“. А що Цар каже, що це все робиться по статтям Богдана Хмельницького, то предки Царя Петра цього не

¹²³⁾ Там само.

¹²⁴⁾ Бант.-К., II, с. 316—317.

¹²⁵⁾ Дневник Ханенка, с. 172—173.

¹²⁶⁾ Відповідь ця має в наголовку дату 3. травня 1722. р., а під текстом 22. травня (все по ст. ст.) (Бант.-Кам. II, 317—321). В Ханенка (с. 173) сказано, що Гетьман подає відповідь 3. (ст. ст.) травня, а нижче (та сама стор.), що подані пункти від Гетьмана Цареві 21. (ст. ст.) травня. В Б.-Кам. є лише цей один документ — другого урядового, певне, не було.

чинили, „однакожь нынѣ тоє упушено, не вѣдомо для чего, и чинится все противъ помянутыхъ договоровъ Богдана Хмельницкаго“. За Б. Хмельницького такого не було, „ибо онъ, Богданъ Хмельницкій, при своихъ правахъ и порядкахъ, со всѣмъ Малороссійскимъ обоихъ сторонъ Днѣпра народомъ въ особливомъ респектѣ и милостивой протекціи Ихъ Величествъ былъ содержанъ, и уже по смерти Гетмана Богдана Хмельницкаго, въ статьяхъ его отмѣна учинилась за Гетманства непостоянныхъ, сына его Юрія, а по немъ и Брюховецкаго, и тогда договоры таковыє о судьяхъ и о зборахъ были имъ предложены“. Але за Івана Самійловича було це знову відмінено і повернено до первісного стану. А й сам Цар Петро обіцяв був заховати права, які мав Богдан Хмельницький, даючи грамоту на Гетьманство. Просить отже не вірити доносам і цей указ змінити.

Це письмо, писане у крайному поденервуванні, без надії на прихильне полагодження без гострих полемік, не обвиває справи в бавовну, як кажеться. Воно щире. І тим саме цікаве, що будучи щирим виявом думок Гетьмана є — споріднене з історично-політичними думками мазепинців, висловленими у згаданому вже вище „Короткому виводі причин, якими Україна з Військом Запорожьським побуджена, або власне, змушена була вийти з московської прстекції.“¹²⁷⁾ Тут сказано було, що, приступаючи до союзу з Москвою, Б. Хмельницький забезпечив ненарушимість прав України. Зміна зроблена, у справі воевод, за Юрія Хмельницького, коли то воеводи узурпували собі велику владу. Потому за Брюховецького Моск. Уряд, заманивши його підступно у Москву, випустив його щойно тоді, як він згодився на введення московських залог. Так говорить „Короткий вивід“. Схожість із ним письма Гетьмана Скоропадського показує остаточно його правдиві переконання. Впрочім, хочби він і не симпатизував із Мазепою, — то, бачучи московську політику зглядом України, вже для того одного став би мазепинцем...

Протест Гетьмана не поміг нічого. Цар написав на ньому власноручно, що це згідне з пунктами Богдана Хмельницького. 16./27. травня появилася друкована інструкція Колегії,¹²⁸⁾ де сказано, що Цар установив її „жалуя подданныхъ своихъ“ і що Колегія „учинена не для чего иного, токмо для того, дабы Малороссійскій народъ ни отъ чего какъ неправедными судами, такъ и отъ старшины налогами, утѣсняемъ не былъ“.

Діставши відповідь, Гетьман виїхав (20. червня) до Глухова. Приїхав туди на два дні перед святом св. Петра й Павла й не міг уже навіть бути в церкві на богослуженні з нагоди царських іменин. Гетьман уже не піднісся; помер 3./14. липня, в 6-тій годині по опівдні, написавши день перед тим заповіт. 4./15. липня донесено до Сенату про смерть Гетьмана, враз із просьбою — хто має

¹²⁷⁾ М. Грушевський, Шведсько-український союз, стор. 15—18.

¹²⁸⁾ Бант.-Кам., II, с. 321.

управляти Україною до вибору нового Гетьмана. Згадувано, що покійний Гетьман поручив правління Павлові Полуботку.¹²⁹⁾

Тіло Гетьмана перенесено з двора до церкви св. Миколи, що стояла зараз коло Гетьманського двора.¹³⁰⁾ Звідси мав відбутися похоронний похід. Похоронний похід рушив 5./16. липня до Гамаліївки, до монастиря, фундованого Гетьманом і його дружиною. Поховано його в Гамаліївському монастирі (глухівського повіту), в церкві св. Харлампія.¹³¹⁾

Так із гризоти над недолею України помер старий Гетьман, патріот своєї Батьківщини, а історія довго робила йому кривду — спихаючи на нього вину за нещастя України, а навіть закидуючи йому недостачу любови до неї.

VII.

На закінчення хочеться сказати кілька слів. Невеличка отся праця не може вважатися монографією. Вона стиснена з конечности, хоч і так виросла завелика, порівнюючи з обємом нашого журналіку. Та й не мав я на меті вичерпати матеріялу; багато його не лише рукописного (прим. у Крак. Академії Наук), але і друкованого не використано. Бажалося тут дати нарис політичного життя України за Гетьмана Скоропадського, часу так мало відомого ширшій громаді читачів. Хтілося розвіяти упередження до особи Гетьмана, який був патріотом своєї Землі. Якщо це вдалося — мета статті осягнена. Більше того й не бажалося покищо зробити.

Подам іще хіба цікавий матеріял для нашої національної термінольоґії, того часу, що попадався під руки. Проф. Дорошенко недавно приводив такий матеріял для XVIII. ст.¹³²⁾ Я скажу загально, що так москалі, як і українці в тому часі вживають для нашої Батьківщини назви „Україна“. Г. Скоропадський у своєму універсалі з грудня 1708. року вживає терміну „Україна“ (прим. „Україна, отчизна наша“¹³³⁾); так само автори дневників: Ханенко¹³⁴⁾ й Маркович¹³⁵⁾ скрізь уживають цієї назви. Вживає її й Цар Петро¹³⁶⁾ й московські урядовці.¹³⁷⁾

¹²⁹⁾ Про останні дні життя Гетьмана Дневник Ханенка, с. 173—174; пор. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы, Чтения Київські, т. 12., від III., с. 92; діярий за цілий 1722. рік, де дуже точний опис похорону у Чтеніях Моск., 1858., I. Опис смерти й похорону передрукований у проф. М. Возняка, Старе укр. письменство, 1922, стор. 389—392.

¹³⁰⁾ Пор. А. Л., Гетманские дома в Глуховѣ, Київ. Стар., 1898., I.

¹³¹⁾ О мѣстѣ погребенія малороссійскаго Гетмана, Ивана Скоропадскаго. Составлено потомкомъ самаго Гетмана, Васильемъ Ивановичемъ Скоропадскимъ. Чтенія моск., 1847., IX.

¹³²⁾ Die Namen „Rus“, „Russland“ und Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung. „Abhandlungen des Ukr. Wiss. Inst. in Berlin“, B. III.

¹³³⁾ Рігельм., Чтенія 1847., IX., с. 58.

¹³⁴⁾ Київ. Стар. 1896., VII.—VIII., с. 164—165, 175.

¹³⁵⁾ Т. I., стор. 6, 10.

¹³⁶⁾ Лист із 1711. р., Чтенія моск., 1848., ч. 8, стор. 43. і ін.

¹³⁷⁾ Пор. Соловйов, стовп. 32, 287 і ін.

Нарід найчастіше називається „малоросійський“, але є й назва „український народ“ у хроніці поч. XVIII. ст.¹³⁸⁾ Москалі передають слова українця про свій нарід „украинскихъ всѣхъ людей“.¹³⁹⁾ Прикметник „український“ дуже частий: „гварнизоновъ украинскихъ“ ув указі про Мал. Колегію (гл. вище) „разсужденіе объ украинскихъ дѣлахъ“,¹⁴⁰⁾ „купцовъ здешныхъ украинскихъ“¹⁴¹⁾ і ін. Маємо навіть назву „украинское нарѣчіе“ в кінці XVII. ст.¹⁴²⁾

Так само ці памятки вирішують справу, чи треба писати „на Україні“ чи „в Україні“; численні місця, почасти цитовані вище, мають „в Україні“. Всіх їх тут наводити не місце.

¹³⁸⁾ Дневник Ханенка, стор. 154. (у вступі А. Титова).

¹³⁹⁾ Соловйов, IV., 31.

¹⁴⁰⁾ Сборн. Русс. Истор. Общ., т. 106., с. 384., пор. Джиджора, Нові причинки, с. 13.

¹⁴¹⁾ Джиджора, Економічна політика, с. 27.

¹⁴²⁾ В. Перетц, Археографічна подорож до Москви, Зап. іст.-філ. в. УАН., т. 19, с. 194., у св. Дмитрія Ростовського.

